

ભારતીય કલા અને સંસ્કૃતિ: વિશ્વનો અમૂલ્ય અને વિવિધતાસભર વારસો

ડૉ. અશોક એમ. સુથાર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

અધ્યક્ષ, ઇતિહાસ વિભાગ

એમ.એ.પરીખ ફાઈન આર્ટ્સ એન્ડ આર્ટ્સ કોલેજ, પાલનપુર

❖ પ્રસ્તાવના:-

ભારતવર્ષ માત્ર ભૌગોલિક સીમાઓથી ઘેરાયેલો દેશ નથી, પરંતુ તે એક જીવંત અને શ્વાસ લેતી સંસ્કૃતિ છે. જ્યારે આપણે "ભારતીય કલા અને સંસ્કૃતિના વારસા"ની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે માનવ ઇતિહાસના સૌથી જૂના અને સૌથી સમૃદ્ધ પ્રકરણોના પાનાં ફેરવી રહ્યા હોઈએ છીએ. સિંધુ ખીણની સભ્યતાના નગર-આયોજનથી લઈને આજની ડિજિટલ યુગની ભારતની ઓળખ સુધી, ભારતીય સંસ્કૃતિ એક વહેતી નદી જેવી રહી છે જે સતત ગતિશીલ છે, છતાં પોતાના મૂળ સાથે જોડાયેલી છે.

વિશ્વની અનેક મહાન પ્રાચીન સભ્યતાઓ જેમ કે મિસરી, ગ્રીક કે રોમન સમયના પ્રવાહમાં ક્યાંક લુપ્ત થઈ ગઈ અથવા સંપૂર્ણપણે બદલાઈ ગઈ, પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશેષતા તેની 'સનાતન' પ્રકૃતિ છે. હજારો વર્ષોના આક્રમણો, શાસન પરિવર્તનો અને સામાજિક ઉથલ-પાથલ છતાં, ભારતે પોતાની મૂળભૂત 'અસ્મિતા' જાળવી રાખી છે.

ભારતનો સાંસ્કૃતિક વારસો વિશ્વનો સૌથી "વિવિધતાપૂર્ણ" વારસો ગણાય છે તેનું મુખ્ય કારણ અહીં જોવા મળતી "વિવિધતામાં એકતા" છે. અહીં કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી અને ગુજરાતથી અરુણાચલ સુધી, દરેક થોડાક કિલોમીટરે બોલી, પહેરવેશ, ખોરાક અને રીત-રિવાજો બદલાય છે. છતાં, આ તમામ વિવિધતાઓને એક અદ્રશ્ય તાંતણો જોડી રાખે છે જે છે ભારતીય હોવાની ભાવના અને સહિયારા સંસ્કારો.

આ વારસો માત્ર ભવ્ય સ્થાપત્યો કે શિલ્પો પૂરતો સીમિત નથી. તેમાં વેદો અને ઉપનિષદોનું ગહન જ્ઞાન છે, શાસ્ત્રીય સંગીતના સૂરો છે, લોકનૃત્યોનો લય છે, અને 'વસુધૈવ

કુટુંબકમ' (સમગ્ર વિશ્વ એક પરિવાર છે) જેવી ઉદાત્ત ભાવનાઓ છે. ભારતીય કલા એ માત્ર મનોરંજન નથી, પરંતુ તે આત્માને પરમાત્મા સાથે જોડવાનું માધ્યમ છે. સત્ય, અહિંસા, કડુણા અને પ્રકૃતિ પ્રેમ જેવા મૂલ્યો આ સંસ્કૃતિના પાયામાં રહેલા છે.

❖ સ્થાપત્ય કલા અને શિલ્પ:- પથ્થરોમાં કંડારાયેલો ઇતિહાસ:-

ભારતીય સ્થાપત્ય કલા એ વિશ્વની સૌથી જૂની અને સાતત્યપૂર્ણ કલા પરંપરાઓમાંની એક છે. ભારતના ખૂણે-ખૂણે પથરાયેલા સ્મારકો માત્ર ઇમારતો નથી, પરંતુ તે તે સમયના સમાજ, ધર્મ, વિજ્ઞાન અને કલા-કૌશલ્યના જીવંત પુરાવા છે. ભારતીય શિલ્પીઓએ નિર્જીવ પથ્થરોમાં પણ પ્રાણ પૂરવાનું કામ કર્યું છે.

1. સિંધુ ખીણની સભ્યતા અને નગર રચના:-

ભારતીય સ્થાપત્યની શરૂઆત આશરે ૪૫૦૦ વર્ષ પહેલાં સિંધુ ખીણની સભ્યતા (હડપ્પા અને મોહેજો-દડો) થી થાય છે. તે સમયે પણ ભારતીય ઇજનેરી કળા કેટલી વિકસિત હતી તેનું ઉદાહરણ ત્યાંની નગર રચના છે. પાકી ઈંટોના મકાનો, કાટખૂણે મળતા રસ્તાઓ અને ખાસ કરીને વિશ્વની સૌથી શ્રેષ્ઠ ભૂગર્ભ ગટર યોજના એ દર્શાવે છે કે પ્રાચીન ભારત વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીમાં કેટલું આગળ હતું.

2. ગુફા સ્થાપત્ય અને બૌદ્ધ વારસો:-

મૌર્યકાળ અને ગુપ્તકાળ દરમિયાન પથ્થરોને કોતરીને અદભૂત ગુફાઓ અને સ્તૂપોનું નિર્માણ થયું.

- સાંચીનો સ્તૂપ: બૌદ્ધ ધર્મના શાંતિ અને અહિંસાના સંદેશને પ્રસારિત કરતું આ સ્થાપત્ય તેની ભવ્યતા માટે જાણીતું છે.
- અજંતા અને ઈલોરાની ગુફાઓ: મહારાષ્ટ્રમાં આવેલી આ ગુફાઓ 'રોક-કટ આર્કિટેક્ચર' (પથ્થર કોતરીને બનાવેલું સ્થાપત્ય) નો શ્રેષ્ઠ નમૂનો છે. ખાસ કરીને ઈલોરાનું કૈલાશ મંદિર, જે એક જ વિશાળ પહાડને ઉપરથી નીચે તરફ કોતરીને બનાવવામાં આવ્યું છે, તે આજે પણ આધુનિક ઇજનેરો માટે એક કોયડો અને અજાયબી સમાન છે.

3. મંદિર સ્થાપત્યની ભવ્યતા:-

મધ્યકાલીન ભારતમાં મંદિર સ્થાપત્ય તેની ચરમસીમાએ પહોંચ્યું હતું. તે મુખ્યત્વે બે શૈલીમાં વહેંચાયેલું હતું.

- નાગર શૈલી (ઉત્તર ભારત): ઊંચા શિખરો અને વિશાળ મંડપો આ શૈલીની ઓળખ છે. ઓડિશાનું કોણાર્કનું સૂર્ય મંદિર (જે રથ આકારમાં છે) અને ખજૂરાહોના મંદિરો તેના શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણો છે.
- દ્રવિડ શૈલી (દક્ષિણ ભારત): દક્ષિણના મંદિરો તેમના વિશાળ પ્રવેશદ્વારો એટલે કે 'ગોપુરમ' માટે જાણીતા છે. તંજાવુરનું બૃહદેશ્વર મંદિર આ શૈલીનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે, જેનો પડછાયો જમીન પર નથી પડતો તેવી માન્યતા છે.

4. મુઘલ અને ઇન્ડો-ઇસ્લામિક સ્થાપત્ય:-

મધ્યયુગમાં ભારતીય અને ઈરાની શૈલીના મિશ્રણથી એક નવી સ્થાપત્ય શૈલીનો જન્મ થયો. તેમાં કમાન, ગુંબજ અને મીનારાઓનો ઉપયોગ વધ્યો. આગ્રામાં આવેલો તાજમહેલ માત્ર પ્રેમનું પ્રતિક નથી, પરંતુ સફેદ સંગેમરમર પર કરેલી ઝીણવટભરી કોતરણી માટે વિશ્વની સાત અજાયબીઓમાં સ્થાન પામે છે. આ ઉપરાંત દિલ્હીનો લાલ કિલ્લો, ફતેહપુર સિક્રી અને કુતુબ મિનાર ભારતીય સ્થાપત્યની વિવિધતા દર્શાવે છે.

5. શિલ્પકલા:-

ભારતીય શિલ્પકલામાં પણ અનોખું વૈવિધ્ય છે. અશોકના સ્તંભ પરના ચાર સિંહોની મુખાકૃતિ (જે આપણું રાષ્ટ્રીય ચિહ્ન છે) થી લઈને ચોલ વંશની કાંસાની નટરાજની મૂર્તિ, જે બ્રહ્માંડના લયબદ્ધ નૃત્યનું પ્રતિક છે, તે વિશ્વભરમાં પ્રશંસા પામી છે.

6. ચિત્રકલા અને હસ્તકલા: રંગો અને કૌશલ્યનો સંગમ:-

ભારતીય સંસ્કૃતિ માત્ર પથ્થરોમાં જ નથી કંડારાઈ, પરંતુ તે રંગો અને પીંછી દ્વારા કેનવાસ અને કાપડ પર પણ એટલી જ સજીવ થઈ છે. ભારતીય ચિત્રકલા અને હસ્તકલા

એ માત્ર સુશોભનની વસ્તુઓ નથી, પણ તે ભારતીય જનજીવન, લાગણીઓ અને પરંપરાઓને વ્યક્ત કરવાનું એક સશક્ત માધ્યમ છે.

➤ ચિત્રકલાની યાત્રા (ગુફાઓથી કાગળ સુધી):-

ભારતીય ચિત્રકલાનો ઇતિહાસ પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી શરૂ થાય છે.

- ગુફા ચિત્રો:- મધ્યપ્રદેશમાં આવેલી ભીમબેટકાની ગુફાઓમાં આદિમાનવે દોરેલા ચિત્રો મળી આવ્યા છે, જે હજારો વર્ષો પહેલાના માનવજીવન, શિકાર અને નૃત્યની ઝલક આપે છે.
- ભીંતચિત્રો:- અજંતાની ગુફાઓમાં જોવા મળતા બૌદ્ધ ધર્મના ચિત્રો વિશ્વભરમાં અજોડ છે. તેમાં યહેરાના હાવભાવ અને આંખોની અભિવ્યક્તિ એટલી જીવંત છે કે જાણે પાત્રો હમણાં જ બોલી ઉઠશે.
- લઘુચિત્રો:- મધ્યકાળમાં મુઘલ અને રાજપૂત શૈલીમાં લઘુચિત્રોનો સુવર્ણ યુગ આવ્યો. મુઘલ ચિત્રોમાં દરબારના દ્રશ્યો અને ઝીણવટભરી કોતરણી (ડિટેલિંગ) જોવા મળે છે, જ્યારે રાજસ્થાની અને પહાડી (કાંગડા) શૈલીમાં કૃષ્ણભક્તિ અને શૃંગાર રસનું અદભૂત નિરૂપણ છે.

➤ લોકચિત્રકલા:-

ભારતની ખરી ઓળખ તેની ગ્રામીણ લોકકલાઓમાં છે. દરેક પ્રદેશની પોતાની એક અલગ શૈલી છે:

- મધુબની (બિહાર):- આંગળીઓ, સળીઓ અને કુદરતી રંગોથી બનતી આ ચિત્રકલા રામાયણના પ્રસંગો અને કુદરતને આવરી લે છે.
- વારલી (મહારાષ્ટ્ર):- ભૌમિતિક આકારો (ત્રિકોણ, વર્તુળ) નો ઉપયોગ કરી આદિવાસી જીવનશૈલી દર્શાવતી અત્યંત સાદી પણ કલાત્મક શૈલી.

- પીઠોરા અને કચ્છની કલા (ગુજરાત):- ગુજરાતના આદિવાસી વિસ્તારોમાં પીઠોરા ચિત્રોનું ધાર્મિક મહત્વ છે.

➤ હસ્તકલા:-

ભારતીય હુન્નરનો વૈશ્વિક ડંકો: ભારતની હસ્તકલા (Handicrafts) સદીઓથી વિશ્વના બજારોમાં આકર્ષણનું કેન્દ્ર રહી છે. યંત્રોના યુગમાં પણ ભારતીય કારીગરોની હાથબનાવટની વસ્તુઓનું મૂલ્ય અકબંધ છે.

➤ વસ્ત્રકલા:-

ઢાકાની મલમલ હોય કે કાશ્મીરની પશ્મિના શાલ, બનારસી સાડી હોય કે પાટણના પટોળા – ભારતીય કાપડ તેની વણાટકામ અને ડિઝાઇન માટે વિશ્વવિખ્યાત છે. "એક પટોળું તૈયાર કરતા મહિનાઓ લાગે છે," આ બાબત ભારતીય કારીગરોના ધૈર્ય અને કૌશલ્યનું પ્રતિક છે.

➤ માટીકામ અને ધાતુકામ:-

સિંધુ સભ્યતાના સમયથી ભારત ટેરાકોટા (પકવેલી માટી) ના રમકડાં અને વાસણો માટે જાણીતું છે. દક્ષિણ ભારતની પંચલોહ (પાંચ ધાતુ) ની મૂર્તિઓ અને મુરાદાબાદનું પિત્તલકામ આજે પણ પ્રખ્યાત છે.

➤ કાષ્ઠકલા અને ભરતકામ:-

કાશ્મીર અને ગુજરાતનું લાકડા પરનું કોતરકામ તથા કચ્છ અને પંજાબનું રંગબેરંગી ભરતકામ ભારતની ભાતીગળ સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરે છે.

7. સંગીત અને નૃત્ય: આત્માનો લય અને અભિવ્યક્તિ:-

ભારતીય પરંપરામાં સંગીત અને નૃત્યને માત્ર મનોરંજનનું સાધન માનવામાં આવતું નથી, પરંતુ તેને ઈશ્વર પ્રાપ્તિનું એક માધ્યમ અને સાધના ગણવામાં આવે છે. પ્રાચીન

ગ્રંથ 'નાટ્યશાસ્ત્ર' (ભરત મુનિ દ્વારા રચિત) માં આ બંને કળાઓનો પાયો નાખવામાં આવ્યો હતો, જે આજે પણ ભારતીય કલાજગતનું બંધારણ છે.

➤ ભારતીય સંગીત:-

સુર અને તાલનો સંગમ ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત વિશ્વની સૌથી જૂની અને જટિલ સંગીત પદ્ધતિઓમાંની એક છે. તેના મુખ્ય બે પ્રકાર છે:

- **હિન્દુસ્તાની શાસ્ત્રીય સંગીત (ઉત્તર ભારત):-** મુઘલ શાસન દરમિયાન પર્શિયન પ્રભાવ સાથે વિકસેલી આ શૈલીમાં 'રાગ' અને કલાકારની કલ્પનાશક્તિ પર વધુ ભાર મૂકવામાં આવે છે. તાનસેન જેવા સંગીત સમ્રાટો આ પરંપરાની દેન છે. વાદ્યોમાં સિતાર, તબલા, સરોદ અને શરણાઈ મુખ્ય છે.
- **કર્ણાટક સંગીત (દક્ષિણ ભારત):-** આ શૈલી વધુ શુદ્ધ અને ભક્તિપ્રધાન છે, જેમાં રચનાઓ પર વધુ ભાર મૂકવામાં આવે છે. ત્યાગરાજ અને પુરંદર દાસ જેવા સંતોએ આ પરંપરાને સમૃદ્ધ બનાવી છે. વીણા, મૃદંગમ અને વાંસળી તેના પ્રમુખ વાદ્યો છે.
- **ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા:-** ભારતીય સંગીતની વિશેષતા એ છે કે તે પુસ્તકોમાંથી નહીં, પણ ગુરુના સાનિધ્યમાં બેસીને મૌખિક રીતે શીખવામાં આવે છે, જેને 'ગુરુ-શિષ્ય પરંપરા' કહેવાય છે.

➤ શાસ્ત્રીય નૃત્ય:-

વાર્તા કહેવાની કળા ભારતીય નૃત્યમાં શરીરના અંગોના હલનચલન ઉપરાંત ચહેરાના હાવભાવ (અભિનય) અને હાથની મુદ્રાઓનું વિશેષ મહત્વ છે. ભારતના વિવિધ પ્રદેશોમાં મુખ્ય ૮ શાસ્ત્રીય નૃત્યો વિકસ્યા છે:

- **ભરતનાટ્યમ (તમિલનાડુ):-** સૌથી પ્રાચીન ગણાતું આ નૃત્ય તેની ભૌમિતિક ચોકસાઈ અને ભક્તિભાવ માટે જાણીતું છે.

- કથક (ઉત્તર ભારત):- 'કથા કહે તે કથક' આ નૃત્યમાં વાર્તા કહેવાની કળા, પગના તાલ (તત્કાર) અને ચક્કર નું વિશેષ આકર્ષણ હોય છે.
- કથકલી (કેરળ):- આંખોના હાવભાવ અને વિશિષ્ટ મેક-અપ દ્વારા રજૂ થતું આ 'નૃત્ય નાટક' છે, જેમાં મોટેભાગે રામાયણ અને મહાભારતના પ્રસંગો ભજવાય છે.
- ઓડિસી (ઓડિશા):- ત્રિભંગી મુદ્રા (શરીરને ત્રણ જગ્યાએથી વાળવું) આ નૃત્યની ઓળખ છે, જે શિલ્પો જેવું લાગે છે.

આ ઉપરાંત કુચીપુડી (આંધ્રપ્રદેશ), મણિપુરી (મણિપુર), સત્રિયા (આસામ) અને મોહિનીઅટ્ટમ (કેરળ) પણ ભારતની સાંસ્કૃતિક વિવિધતા દર્શાવે છે.

➤ લોકનૃત્ય:-

જનજીવનનો આનંદ જ્યારે શાસ્ત્રીય નૃત્ય નિયમોમાં બંધાયેલું છે, ત્યારે લોકનૃત્ય એ લોકોના ઉલ્લાસ અને ઉત્સવનું પ્રતિક છે. તે ઋતુઓ, ખેતી અને સામાજિક પ્રસંગો સાથે જોડાયેલું છે. વિશ્વભર પ્રખ્યાત ગુજરાતમાં રમતા ગરબા અને રાસ, જે શક્તિની આરાધના અને સામૂહિક આનંદનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે. પંજાબનાં ભાંગડા અને ગિદ્દા, જે ખેતીના પાકની લણણી સમયે કરવામાં આવે છે. રાજસ્થાનનું ધુમ્મર અને કાલબેલિયા નૃત્ય.

8. સાહિત્ય અને ભાષા: જ્ઞાન અને સંવાદનો અખૂટ ભંડાર:-

ભારતીય સાહિત્ય અને ભાષાનો ઇતિહાસ એટલો જ જૂનો છે જેટલી ભારતીય સંસ્કૃતિ. શબ્દો અને વિચારોની આ યાત્રાએ ભારતને 'જગતગુરુ' નું બિરુદ અપાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. ભારતમાં સાહિત્ય માત્ર મનોરંજન માટે નથી, પણ તે જીવન જીવવાની કળા અને ઊંડા તત્વજ્ઞાનને સામાન્ય માણસ સુધી પહોંચાડવાનું માધ્યમ છે.

➤ વેદ અને ઉપનિષદ:-

જ્ઞાનનો પાયો ભારતીય સાહિત્યનો આરંભ વેદોથી થાય છે. વેદો: ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ. તેમાં પણ 'ઋગ્વેદ' એ વિશ્વનું સૌથી જૂનું ગ્રંથસ્થ સાહિત્ય માનવામાં આવે છે. વેદોમાં પ્રકૃતિ પૂજા, યજ્ઞ અને બ્રહ્માંડના રહસ્યોની વાત છે.

- ઉપનિષદો: આને 'વેદાંત' પણ કહે છે. તેમાં આત્મા, પરમાત્મા અને મોક્ષ જેવા ગૂઢ વિષયો પર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. સત્યમેવ જયતે (સત્યનો જ વિજય થાય છે) અને વસુદૈવ કુટુંબકમ જેવા વિચારો ઉપનિષદોની જ દેન છે.
- મહાકાવ્યો: રામાયણ અને મહાભારત વિશ્વના સાહિત્યમાં રામાયણ અને મહાભારત જેવું બીજું કોઈ ઉદાહરણ મળવું મુશ્કેલ છે. આ માત્ર ધાર્મિક ગ્રંથો નથી, પણ ભારતીય સમાજના 'આચારસંહિતા' (Code of Conduct) સમાન છે.
- મહાભારત: તે વિશ્વનું સૌથી લાંબું મહાકાવ્ય છે. તેમાં સમાવિષ્ટ 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા' આજે પણ વ્યવસ્થાપન અને જીવનના પડકારો સામે લડવા માટે માર્ગદર્શક છે.
- રામાયણ: આદિકવિ વાલ્મીકિ દ્વારા રચિત આ ગ્રંથ આદર્શ પુત્ર, આદર્શ રાજા અને આદર્શ સમાજની વ્યાખ્યા આપે છે.

➤ ભાષાઓનું વૈવિધ્ય:-

ભારત એ ભાષાઓનું સંગ્રહાલય છે. બંધારણ માન્ય ૨૨ ભાષાઓ અને સેંકડો બોલીઓ ભારતની વિવિધતા દર્શાવે છે.

- સંસ્કૃત:- તેને 'દેવભાષા' માનવામાં આવે છે અને તે ઘણી ભારતીય ભાષાઓની જનની છે. પ્રાચીન ગણિત, વિજ્ઞાન અને ખગોળશાસ્ત્રના ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં જ લખાયા છે. કાલિદાસ જેવા મહાન કવિઓના નાટકો (જેમ કે 'શાકુન્તલમ') સંસ્કૃત સાહિત્યનું ધરણું છે.

- તમિલ અને સંગમ સાહિત્ય:- દક્ષિણ ભારતમાં તમિલ ભાષા સૌથી પ્રાચીન છે (સંસ્કૃત સમકક્ષ). 'સંગમ સાહિત્ય' દ્વારા આપણને દક્ષિણ ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિની માહિતી મળે છે.
- પાલી અને પ્રાકૃત:- ભગવાન બુદ્ધ અને ભગવાન મહાવીરે પોતાના ઉપદેશો જનસામાન્યની ભાષા પાલી અને પ્રાકૃતમાં આપ્યા હતા, જેથી ધર્મ લોકો સુધી પહોંચી શક્યો.
- મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્ય:-

મધ્યકાળમાં ભક્તિ આંદોલને પ્રાદેશિક ભાષાઓને વેગ આપ્યો. તુલસીદાસ (અવધી), સૂરદાસ (વ્રજ), નરસિંહ મહેતા (ગુજરાતી) અને સંત જ્ઞાનેશ્વર (મરાઠી) જેવા સંતોએ ભક્તિ સાહિત્ય દ્વારા સમાજ સુધારણાનું કામ કર્યું. આધુનિક કાળમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોર (જેમને 'ગીતાંજલિ' માટે નોબેલ પુરસ્કાર મળ્યો) અને મુન્શી પ્રેમચંદ જેવા લેખકોએ ભારતીય સાહિત્યને વૈશ્વિક સ્તરે પહોંચાડ્યું. ભારતીય સમાજની જીવંતતા દર્શાવતો છોટો વિભાગ "ઉત્સવો અને જીવનશૈલી" અહીં વિસ્તૃત રીતે તૈયાર છે. આ વિભાગ વાચકને ભારતીય હોવાનો અહેસાસ કરાવશે.

9. ઉત્સવો અને જીવનશૈલી: આનંદ અને સંવાદિતાનું પર્વ:-

જો ભારતીય સંસ્કૃતિ એક શરીર હોય, તો ઉત્સવો અને પર્વો તેના શ્વાસ સમાન છે. ભારતને વિશ્વભરમાં "તહેવારોનો દેશ" કહેવામાં આવે છે. અહીં વર્ષનો ભાગ્યે જ કોઈ દિવસ એવો હશે જ્યારે દેશના કોઈ ખૂણે કોઈ ઉત્સવ ન ઉજવાતો હોય. ભારતીય જીવનશૈલી એ ધર્મ, પ્રકૃતિ અને સામાજિક સંબંધોનું સુંદર મિશ્રણ છે.

➤ ઉત્સવો:-

વિવિધતામાં એકતાનું પ્રતિબિંબ ભારતના તહેવારો માત્ર રજા માણવાનું બહાનું નથી, પણ તે સામાજિક સમરસતા અને ભાઈચારાનું પ્રતિક છે.

- ધાર્મિક તહેવારો:- દિવાળી એ પ્રકાશ અને જ્ઞાનનો વિજય દર્શાવે છે, જ્યારે હોળી એ રંગો દ્વારા ઊંચ-નીચના ભેદભાવ ભૂલાવી સમાનતાનો સંદેશ આપે છે. ઈદ રમઝાન દરમિયાન ત્યાગ અને ભાઈચારાનું પ્રતિક છે, જ્યારે નાતાલ પ્રેમ અને કરુણાનો સંદેશ લાવે છે. ગુજરાતમાં નવરાત્રી દરમિયાન થતી શક્તિની આરાધના અને ગરબા વિશ્વના સૌથી લાંબા નૃત્ય મહોત્સવ તરીકે જાણીતા છે.
- પાક લણણીના તહેવારો:- ભારત એક કૃષિપ્રધાન દેશ હોવાથી અહીં પ્રકૃતિનો આભાર માનવા ઉત્સવો ઉજવાય છે. ઉત્તરમાં મકર સંક્રાંતિ (ઉત્તરાયણ), દક્ષિણમાં પોંગલ અને ઓણમ, અને પંજાબમાં લોહડી આ બધા તહેવારો ખેતી અને સૂર્ય ઉપાસના સાથે જોડાયેલા છે.

➤ ભારતીય ભોજન:-

સ્વાદ અને સ્વાસ્થ્યનો સુમેળ ભારતીય જીવનશૈલીમાં ભોજનનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે. અહીં "અન્ન તેવો ઓડકાર" અને "ભોજન એ જ ભક્તિ" ની ભાવના છે. કાશ્મીરના વાઝવાનથી લઈને દક્ષિણ ભારતના ઈંડલી-ઢોસા, અને ગુજરાતના ઢોકળાથી લઈને બંગાળની મિષ્ટી દરેક રાજ્યનો સ્વાદ અલગ છે. ભારતીય 'થાળી' એ સંતુલિત આહાર નું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે, જેમાં ગળ્યું, તીખું, ખાટું અને તૂરું એમ તમામ સ્વાદ (ચડરસ) નો સમાવેશ થાય છે.

10. પહેરવેશ અને અલંકારો:-

ભારતીય પહેરવેશમાં આબોહવા અને સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. સાડી એ ભારતીય સ્ત્રીની આગવી ઓળખ છે, જે હજારો વર્ષોથી બદલાયા વગર પણ હંમેશા આધુનિક રહી છે. પુરુષોમાં ઘોતી, કુર્તા અને ખાસ કરીને માથે બાંધવામાં આવતી પાઘડી (સાફો) એ પ્રદેશ અને મોભાની ઓળખ છે. "બાર ગાઉએ બોલી બદલાય" તેમ ભારતમાં થોડા અંતરે પાઘડી બાંધવાની શૈલી પણ બદલાઈ જાય છે.

❖ નિષ્કર્ષ:-

"ભારતીય કલા અને સંસ્કૃતિનો વારસો" એ માત્ર ઇતિહાસના પાનાઓ પર લખાયેલી વિગતો નથી, પરંતુ તે એક જીવંત અનુભૂતિ છે. આપણે જોયું તેમ, સિંધુ ખીણની ઈંટોથી લઈને તાજમહેલના આરસ સુધી, વેદોના જ્ઞાનથી લઈને લોકગીતોના સૂર સુધી, અને યોગની શાંતિથી લઈને ઉત્સવોના ઉલ્લાસ સુધી ભારતનો સાંસ્કૃતિક વારસો એક વિશાળ વટવૃક્ષ સમાન છે. તેના મૂળિયાં પાતાળ જેટલા ઊંડા છે અને તેની ડાળીઓ આકાશને આંબે છે. વિશ્વની ઘણી મહાન સંસ્કૃતિઓ સમયના પ્રવાહમાં લુપ્ત થઈ ગઈ, પરંતુ ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશેષતા તેની 'સનાતન' પ્રકૃતિ અને 'સ્વીકારવાની શક્તિ' છે. ભારતે હંમેશા બહારથી આવેલા સારા વિચારો અને પ્રવાહોને પોતાનામાં સમાવી લીધા છે, છતાં પોતાની મૌલિક ઓળખ અને મૂલ્યોને ક્યારેય આંચ આવવા દીધી નથી. આ જ કારણ છે કે હજારો વર્ષો પછી પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ અડીખમ છે.

❖ સંદર્ભ સૂચિ:-

1. બાશમ એ. એલ., ધ વંડર ઘેટ વોઝ ઈન્ડિયા, લંડન: સિદગવીક એન્ડ જેક્સન, ૧૯૫૪.
2. સિંઘાનિયા નીતિન, ઈન્ડિયન આર્ટ એન્ડ કલ્ચર, ચેન્નાઈ: મેકગ્રો હિલ એજ્યુકેશન, ૨૦૨૦.
3. શાસ્ત્રી ડૉ. હરિપ્રસાદ, પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ, અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ૧૯૯૫.
4. બ્રાઉન પર્સી, ઈન્ડિયન આર્કિટેક્ચર (બુદ્ધિસ્ટ એન્ડ હિન્દુ પિરિયડ), મુંબઈ: ડી. બી. તારાપોરવાલા સન્સ, ૧૯૫૯.
5. થાપર રોમિલા, અર્લી ઈન્ડિયા: ફ્રોમ ધ ઓરિજિન્સ ટુ એડી ૧૩૦૦, નવી દિલ્હી: પેન્થોન બુક્સ, ૨૦૦૨.

6. પરીખ પ્રવીણચંદ્ર, ભારતીય કલા અને સંસ્કૃતિ, અમદાવાદ: ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ૨૦૦૫.
7. કેમરીશ સ્ટેલા, ધ આર્ટ ઓફ ઈન્ડિયા, લંડન: ફાઈડન પ્રેસ, ૧૯૫૪.
8. NCERT એન ઇન્ટ્રોડક્શન ટુ ઈન્ડિયન આર્ટ (ધોરણ ૧૧ પાઠ્યપુસ્તક), નવી દિલ્હી: નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ, ૨૦૧૨.